JWAPR

Volume 2
No.4
March
2025

Analyzing Civil Society in Saudi Arabia through the Lens of Giddens' Structuration Theory

Khalilollah Sardarnia[1] **Ali Roohi Mele** [2]

Research Article

Received:
3 June 2026

Revised:
23 June 2026

Accepted:
6 July 2026

Published:
2 November
2026

PP. 13-36

E- ISSN:
3115- 8986

INTRODUCTION

Civil society, as a network of informal institutions and social groups engaged in non-profit and participatory activities, plays a vital role in the political and social development of countries worldwide. In Saudi Arabia, however, civil society faces severe structural and cultural constraints that significantly affect the formation and operation of civic groups and institutions. These constraints include direct government control over associations, strict laws governing public activities, and sociocultural pressures on activists. Despite these limitations, certain economic, social, and educational changes in recent decades have created limited opportunities for civic engagement. Nevertheless, power structures, legal frameworks, and informal norms continue to shape the behavior of actors and restrict collective activities. Anthony Giddens' structuration theory offers an important analytical tool for examining Saudi civil society, as it explains how social actors simultaneously interact with structures while reproducing or transforming them. The central question of this study is not merely whether civil society exists in Saudi Arabia, but rather how, at what level, with what resources, and within what structure-agency relationship it operates.

THEORETICAL FRAMEWORK

This study draws on Giddens' structuration theory as its core analytical framework. Giddens defines structure as the rules and resources involved in the production and reproduction of social systems across time and space. A key concept in his framework is the "duality of structure," which holds that structures are simultaneously constraining and enabling: they limit the range of possible actions while also providing the conditions for agency and innovation. Actors are not merely passive subjects of structural forces; they actively reproduce, modify, or transform structures through their practices. Giddens also introduces the concept of "reflexivity," referring to the active monitoring by agents of their own activities and the social and physical context in which they act. Applied to civil society in Saudi Arabia, this framework allows for a simultaneous analysis of the legal, cultural, and institutional constraints that restrict civic action alongside the capacities that actors develop through social networks, social capital, and voluntary participation. Civil society in Saudi Arabia thus operates in a two-way interaction between structure and agency, where constraints and empowerment are not opposites but complementary dimensions of the same process.

1.Professor, Department of Political Science, Faculty of Law & Political Science, Shiraz University, Shiraz, Iran., (Corresponding Author).
Email: kh_sardarnia@yahoo.com Orcid Code: https://orcid.org/ 0000-0003-2033-2312
2. M.A. Graduate in Regional Studies (Middle East and North Africa Studies), University of Shiraz, Shiraz, Iran
Email aliroohimale@gmail.com Orcid Code: https://orcid.org/ 0009-0007-5710-7748

Cite this article: sardarnia, Kh., Roohi Mele, A, (2025). Analyzing Civil Society in Saudi Arabia through the Lens of Giddens' Structuration Theory, *West Asia Political Research*, 2(4), 13-36.

METHODOLOGY

This study employs a meta-synthesis design, integrating quantitative data with qualitative analyses. Quantitative data included measurable indicators such as the number of civil society organizations (NGOs), rates of voluntary participation, access to resources and public spaces, and the density of civil networks. These indicators were analyzed through available official documents, governmental reports, and NGO publications to identify macro-level patterns and trends. Qualitative data were drawn from official documents, NGO reports, and documented accounts of civil activists' experiences, allowing for a deeper understanding of how actors navigate structural constraints and utilize available opportunities. This combined approach strengthens the validity and comprehensiveness of the findings and enables an integrated analysis of the complex relationship between structures and actors in Saudi civil society.

RESULTS & DISCUSSION

The findings reveal that Saudi civil society operates within a framework of legal, cultural, and institutional constraints, yet retains meaningful capacities for social impact. The analysis of key indicators is summarized in the following table:

Indicator	Mean	Std. Dev.	Correlation with Social Impact
Number of NGOs	120	15	0.42
Voluntary Participation (%)	18	4	0.51
Access to Resources & Space (0–10)	4.5	1.2	0.37
Civil Networks & Social Capital (0–10)	6.2	1.5	0.62
Impact on Social Policy (0–10)	1.8	0.7	1.00

Civil networks and social capital showed the strongest positive correlation (0.62) with social impact, indicating that inter-organizational cooperation and effective communication matter more than the mere number of institutions. Voluntary participation ranked second (0.51), demonstrating that active citizen engagement in educational, cultural, and charitable activities meaningfully increases civil society's overall effectiveness. Access to resources and public spaces exhibited the weakest correlation (0.37), reflecting how legal restrictions, cultural pressures, and funding limitations constrain the operational scope of NGOs—though strong social networks can partially compensate for these deficits. The number of NGOs showed a moderate correlation (0.42), suggesting that institutional growth alone, without accompanying networks, resources, and participatory opportunities, does not suffice to expand civil society's public role. Direct impact on social policy remains low (mean: 1.8/10); however, cases such as the Women to Drive campaign demonstrate that through the intelligent use of networks and inter-institutional cooperation, structural constraints can be transformed into practical opportunities for incremental social change.

CONCLUSIONS & SUGGESTIONS

This study concludes that Saudi civil society operates in a space between control and possibility, neither fully suppressed nor fully autonomous. Consistent with Giddens' structuration theory, legal and cultural structures simultaneously constrain and enable civic actors: they restrict the scope of formal political engagement while permitting limited activity in charitable, educational, and cultural domains. The most important finding is that social capital and civil networks are the decisive factors in amplifying social impact, far more than the number of organizations or volume of formal activities. The future of Saudi civil society depends less on institutional expansion and more on strengthening social capital, expanding voluntary participation, developing civil networks, and creating greater opportunities for social interaction. Policy recommendations include:

(1) strengthening legal and institutional frameworks to facilitate civil activities; (2) expanding access to financial resources and public spaces for NGOs; (3) investing in educational and cultural programs that build civic capacity; and (4) supporting network-based cooperation among civil institutions. These findings can serve as a basis for future research and for designing practical policies to strengthen civil society in restricted and controlled environments.

Key Words: Civil Society, Giddens' Structuration Theory, Non-Governmental Organizations, Saudi Arabia, Social Capital.

سیاست پژوهی غرب آسیا
سال ۲، شماره ٤
زمستان ١٤٠٤

چالش‌های کنشگری جامعه مدنی در عربستان سعودی از منظر نظریه تئوری ساختار - کارگزار آنتونی گیدنز

خلیل‌اله سردارنیا [۱] علی روحی مله [۲]

مقاله علمی

چکیده

پژوهش حاضر با هدف شناسایی و تبیین چالش‌های کنشگری جامعه مدنی در عربستان سعودی بر پایه نظریه ساختار–کارگزار آنتونی گیدنز انجام شده است. مسئله اصلی پژوهش آن است که ساختارهای سیاسی، حقوقی، اداری و فرهنگی این کشور چگونه دامنه عمل نهادها و کنشگران مدنی را تعیین می‌کنند و کنشگران در مواجهه با این محدودیت‌ها از چه ظرفیت‌ها و راهبردهایی بهره می‌گیرند. پژوهش از نظر هدف، تبیینی ـ تحلیلی و از نظر روش، کیفی است. داده‌ها با استفاده از تحلیل اسنادی و مطالعه مقاله‌های علمی، کتاب‌ها، اسناد رسمی و گزارش‌های مرتبط با جامعه مدنی عربستان گردآوری و به شیوه تحلیل مضمون نظریه‌محور بررسی شده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که الزام به اخذ مجوز، نظارت اداری، وابستگی مالی و سازمانی نهادهای مدنی، محدودیت فعالیت مستقل، کنترل فضای عمومی و دیجیتال و حساسیت نسبت به مطالبه‌گری سیاسی، مهم‌ترین موانع کنشگری جامعه مدنی در عربستان به شمار می‌روند. در نتیجه، بخش مهمی از فعالیت‌های مدنی به حوزه‌های خیریه، آموزشی، فرهنگی و خدمات اجتماعی محدود شده است. با وجود این، کنشگران از طریق شبکه‌های غیررسمی، روابط مبتنی بر اعتماد، فعالیت‌های داوطلبانه، رسانه‌های دیجیتال و بهره‌گیری از فرصت‌های ناشی از اصلاحات اجتماعی، امکان‌هایی برای استمرار فعالیت و اثرگذاری تدریجی ایجاد کرده‌اند. از منظر گیدنز، ساختارها تنها عامل محدودکننده کنش نیستند، بلکه قواعد و منابعی را نیز در اختیار کنشگران قرار می‌دهند. بر این اساس، کنشگری جامعه مدنی در عربستان نه کاملاً مستقل و نه کاملاً منفعل است، بلکه در فرایندی پیوسته از سازگاری، چانه‌زنی و بازتفسیر محدودیت‌های ساختاری شکل می‌گیرد.

واژگان کلیدی: عربستان سعودی، جامعه مدنی، کنشگری مدنی، ، نظریه ساخت‌یابی آنتونی گیدنز

تاریخ دریافت:
١٤٠٥/٠٣/١٣
تاریخ بازنگری:
١٤٠٥/٠٤/٠٢
تاریخ پذیرش:
١٤٠٥/٠٤/١٥
تاریخ انتشار:
١٤٠٥/٠٨/١١

شاپا الکترونیکی
٣١١٥-٨٩٨٦

۱. استاد گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران (نویسنده مسئول)

Email: kh_sardarnia@yahoo.com Orcid Code: https://orcid.org/ 0000-0001-7781-3147

۲ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مطالعات منطقه‌ای (مطالعات خاورمیانه و شمال آفریقا)، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

Email: aliroohimale@gmail.com Orcid Code: https://orcid.org/

استناد به این مقاله: سردارنیا، خلیل‌اله؛ روحی مله، علی (۱۴۰۴). چالش های کنشگری جامعه مدنی در عربستان سعودی از منظر نظریه تئوری ساختار - کارگزار آنتونی گیدنز، *سیاست پژوهی غرب آسیا*، ۲(۴). ۱۳- ۳۶.

مقدمه

جامعه مدنی به عرصه‌ای از روابط و فعالیت‌های اجتماعی گفته می‌شود که بیرون از حوزه مستقیم دولت، بازار و زندگی خصوصی شکل می‌گیرد و از طریق انجمن‌ها، نهادهای داوطلبانه، سازمان‌های غیرانتفاعی، تشکل‌های حرفه‌ای، شبکه‌های اجتماعی و دیگر صورت‌های کنش جمعی تحقق می‌یابد. کارکرد جامعه مدنی تنها به ارائه خدمات اجتماعی یا تشکیل نهادهای رسمی محدود نیست؛ بلکه این حوزه می‌تواند زمینه مشارکت شهروندان، شکل‌گیری اعتماد اجتماعی، بیان مطالبات عمومی و سازمان‌یابی گروه‌های اجتماعی را فراهم کند. بااین‌حال، ظرفیت کنشگری جامعه مدنی در همه کشورها یکسان نیست و نوع نظام سیاسی، قواعد حقوقی، فرهنگ سیاسی، دسترسی به منابع و میزان استقلال نهادهای اجتماعی بر دامنه و شیوه فعالیت آن اثر می‌گذارد.

کنشگری جامعه مدنی در عربستان سعودی در شرایطی شکل گرفته است که دولت نقش گسترده‌ای در تنظیم فضای عمومی، توزیع منابع و تعیین حدود فعالیت‌های اجتماعی دارد. انجمن‌ها و سازمان‌های غیرانتفاعی برای تأسیس و ادامه فعالیت به مجوزهای رسمی نیاز دارند و دامنه فعالیت آنان زیر نظارت نهادهای دولتی قرار می‌گیرد. بسیاری از این نهادها نیز از نظر مالی یا اجرایی به حمایت‌های رسمی وابسته‌اند. چنین وضعیتی امکان فعالیت مستقل، طرح مطالبات انتقادی و حضور مستقیم در فرایندهای سیاسی را محدود می‌کند و موجب می‌شود بخش عمده کنش‌های مدنی در حوزه‌هایی مانند امور خیریه، آموزش، خدمات اجتماعی و فعالیت‌های فرهنگی متمرکز شود. در سال‌های اخیر، اجرای برنامه چشم‌انداز ۲۰۳۰، گسترش آموزش، افزایش حضور زنان در عرصه عمومی، توسعه رسانه‌های دیجیتال و توجه دولت به بخش غیرانتفاعی، برخی زمینه‌های فعالیت اجتماعی را گسترش داده است. با وجود این تحولات، افزایش تعداد نهادها یا توسعه برنامه‌های داوطلبانه را نمی‌توان به‌طور مستقیم به معنای استقلال جامعه مدنی دانست.

بخش مهمی از فرصت‌های ایجادشده در چارچوب سیاست‌های رسمی تعریف می‌شود و کنشگران برای استفاده از آن‌ها ناگزیرند میان الزامات قانونی، محدودیت‌های فرهنگی و اهداف اجتماعی خود تعادل برقرار کنند. به همین دلیل، کنشگری مدنی در عربستان بیشتر از آنکه در قالب رویارویی آشکار با ساختار قدرت صورت گیرد، از طریق سازگاری، شبکه‌سازی، فعالیت تدریجی و بهره‌گیری محتاطانه از فرصت‌های موجود دنبال می‌شود. چالش‌های کنشگری جامعه مدنی در عربستان تنها به مقررات رسمی محدود نیست. هنجارهای فرهنگی و دینی، شبکه‌های خویشاوندی و قبیله‌ای، حساسیت نسبت به فعالیت سیاسی، محدودیت دسترسی به منابع مالی مستقل و نظارت بر رسانه‌های دیجیتال نیز بر رفتار کنشگران اثر می‌گذارند. در چنین شرایطی، برخی نهادها برای حفظ امکان فعالیت، از ورود به موضوعات مناقشه‌برانگیز پرهیز می‌کنند یا مطالبات خود را در قالب برنامه‌های آموزشی، خیریه‌ای و اجتماعی مطرح می‌سازند. این راهبردها از یک جهت استمرار فعالیت را ممکن می‌کنند و از جهت دیگر، دامنه مطالبه‌گری و استقلال نهادی را کاهش می‌دهند.

بااین‌حال، محدودیت‌های ساختاری به معنای فقدان کامل عاملیت اجتماعی نیست. تجربه فعالیت‌های داوطلبانه، شبکه‌های زنان، انجمن‌های حرفه‌ای و کارزارهای اجتماعی نشان می‌دهد که کنشگران می‌توانند با استفاده از روابط غیررسمی، سرمایه اجتماعی، رسانه‌های ارتباطی و فرصت‌های نهادی، شیوه‌هایی برای پیگیری مطالبات خود پیدا کنند. کارزار «زنان برای رانندگی» نمونه‌ای از کنشی است که بدون برخورداری از ساختار سازمانی مستقل و رسمی، از شبکه‌های ارتباطی و جلب توجه عمومی برای مطرح‌کردن یک مطالبه اجتماعی استفاده کرد. اهمیت چنین نمونه‌هایی در

این است که نشان می‌دهند کنشگران، حتی در محیط‌های کنترل‌شده، صرفاً دریافت‌کنندگان قواعد نیستند و می‌توانند در نحوه تفسیر، استفاده یا تغییر تدریجی آن‌ها نقش داشته باشند.

نظریه ساخت‌یابی آنتونی گیدنز ظرفیت مناسبی برای توضیح این وضعیت دارد. گیدنز رابطه ساختار و کنشگر را رابطه‌ای یک‌سویه تلقی نمی‌کند. در نظریه او، ساختار از قواعد و منابعی تشکیل می‌شود که رفتار کنشگران را محدود می‌کنند، اما در همان حال امکان انجام کنش را نیز در اختیار آنان قرار می‌دهند. کنشگران با استفاده از همین قواعد و منابع فعالیت می‌کنند و پیامد کنش‌های آنان می‌تواند به بازتولید یا تغییر ساختارها بینجامد. بنابراین، ساختار بدون کنش کنشگران استمرار نمی‌یابد و کنش نیز بیرون از شرایط ساختاری شکل نمی‌گیرد.

کاربرد این دیدگاه در مطالعه عربستان سعودی امکان می‌دهد چالش‌های کنشگری مدنی صرفاً به فشار دولت یا ضعف سازمان‌های اجتماعی تقلیل داده نشود. مسئله اصلی آن است که قواعد حقوقی، منابع اقتصادی، هنجارهای فرهنگی و سازوکارهای نظارتی چه محدودیت‌هایی برای کنشگران ایجاد می‌کنند و آنان چگونه در مواجهه با این محدودیت‌ها، راهبردهای خود را تنظیم می‌کنند. برخی کنش‌ها ممکن است به بازتولید الگوی جامعه مدنی هدایت‌شده منجر شوند؛ درحالی‌که برخی دیگر، هرچند محدود و تدریجی، می‌توانند زمینه تغییر در شیوه مشارکت اجتماعی، حضور گروه‌های جدید و طرح مطالبات عمومی را فراهم سازند.

پژوهش‌های انجام‌شده درباره جامعه مدنی عربستان بیشتر بر موضوعاتی مانند سازمان‌های خیریه، بخش غیرانتفاعی، حقوق زنان، قوانین انجمن‌ها و سیاست‌های چشم‌انداز ۲۰۳۰ تمرکز کرده‌اند. این مطالعات هرکدام بخشی از وضعیت جامعه مدنی را توضیح داده‌اند، اما چگونگی ارتباط میان محدودیت‌های ساختاری و راهبردهای کنشگران کمتر در قالب یک چارچوب نظری منسجم بررسی شده است. پرداختن به این رابطه می‌تواند روشن کند که چرا برخی فعالیت‌های مدنی در حوزه‌های خاص امکان گسترش پیدا می‌کنند، درحالی‌که برخی دیگر با موانع جدی روبه‌رو می‌شوند.

بر همین مبنا، مسئله اصلی پژوهش حاضر بررسی چالش‌های کنشگری جامعه مدنی در عربستان سعودی از منظر نظریه ساختار–کارگزار آنتونی گیدنز است. پرسش اصلی آن است که ساختارهای سیاسی، حقوقی، فرهنگی و اقتصادی چه محدودیت‌هایی برای کنشگران و نهادهای مدنی ایجاد می‌کنند و این کنشگران با بهره‌گیری از چه قواعد، منابع و راهبردهایی به فعالیت خود ادامه می‌دهند. هدف پژوهش نیز شناسایی مهم‌ترین چالش‌های کنشگری مدنی و تبیین نحوه تعامل میان ساختارهای محدودکننده و ظرفیت عاملیت کنشگران است. بررسی این موضوع می‌تواند به فهم دقیق‌تر موقعیت جامعه مدنی در نظام‌های سیاسی متمرکز و شناخت شیوه‌های کنش اجتماعی در محیط‌های محدود و کنترل‌شده کمک کند.

۱- پیشینه پژوهش

مطالعات مربوط به جامعه مدنی و کنشگری اجتماعی در عربستان سعودی را می‌توان در چند محور اصلی دسته‌بندی کرد: فعالیت‌های داوطلبانه و خیریه، کنشگری حقوقی و سیاسی، جنبش زنان، نقش رسانه‌های دیجیتال و ظرفیت‌های سازمانی نهادهای غیرانتفاعی. هر یک از این مطالعات بخشی از امکانات و محدودیت‌های فعالیت مدنی در عربستان را بررسی کرده‌اند:

نویسنده	سال	عنوان اثر	موضوع اصلی	مهم‌ترین یافته
کارولین مونتاگو[1]	۲۰۱۰	جامعه مدنی و بخش داوطلبانه در عربستان سعودی	بخش داوطلبانه و رابطه آن با حکومت	بخش خیریه و داوطلبانه را یکی از مهم‌ترین عرصه‌های فعالیت مدنی در عربستان می‌داند. این نهادها زمینه‌ای برای گفت‌وگوی اجتماعی و برخی اصلاحات محدود فراهم می‌کنند، اما فعالیت آن‌ها از ساختار قدرت و مناسبات حاکم مستقل نیست.
نجم‌الدین خیرور ریجال و ریزکا زهروتن خویرین[2]	۲۰۱۹	نقش جامعه مدنی در تغییر سیاست رانندگی زنان در عربستان سعودی: مطالعه کارزار زنان برای رانندگی	کنشگری زنان و استفاده از رسانه‌های اجتماعی	کارزار زنان برای رانندگی نشان داد که کنشگران زن توانستند با استفاده از رسانه‌های اجتماعی، یک مطالبه محدودشده را به موضوعی عمومی تبدیل کنند و بر تغییر سیاست منع رانندگی زنان اثر بگذارند.
علی خلیل و لیسان استوری[3]	۲۰۲۱	رسانه‌های اجتماعی و کنش پیوندی: مطالعه جنبش زنان عربستان برای حق رانندگی	کنشگری دیجیتال و سازمان‌دهی شبکه‌ای	رسانه‌های اجتماعی امکان ارتباط میان کنشگران، انتشار روایت‌های شخصی و جلب توجه عمومی را فراهم کردند. یافته‌های پژوهش نشان داد که کنش فردی در فضای دیجیتال می‌تواند با صورت‌های سازمان‌یافته کنش جمعی همراه شود.
پیتر انز هارلاس[4]	۲۰۲۲	جهاد مدنی مسالمت‌آمیز»: جنبش اسلامی حقوق مدنی عربستان سعودی و برداشت آن از جهاد	کنشگری حقوق مدنی و انجمن حقوق مدنی و سیاسی عربستان	فعالان انجمن حقوق مدنی و سیاسی عربستان، فعالیت مدنی مسالمت‌آمیز را در قالب تفسیری دینی از «جهاد مدنی» صورت‌بندی کردند. این مطالعه نشان می‌دهد که کنشگران برای مشروعیت‌بخشی به فعالیت خود از مفاهیم پذیرفته‌شده در بافت دینی و فرهنگی جامعه استفاده می‌کنند.
نورا دربال[5]	۲۰۲۲	خیریه در عربستان سعودی: جامعه مدنی تحت اقتدارگرایی	سازمان‌های خیریه و رابطه دولت و جامعه	سازمان‌های خیریه صرفاً ابزارهای وابسته به حکومت نیستند، بلکه عرصه‌هایی برای ابتکار اجتماعی، مذاکره و مشارکت نیز به شمار می‌روند. بااین‌حال، حدود فعالیت آن‌ها زیر تأثیر نظارت دولت، نظام صدور مجوز و سیاست‌های رسمی تعیین می‌شود.
نورا بشیر العتیبی[6]	۲۰۲۳	برنامه‌ریزی برای توسعه سرمایه اجتماعی در سازمان‌های غیردولتی در پرتو چشم‌انداز ۲۰۳۰ عربستان سعودی	سرمایه اجتماعی و ظرفیت سازمان‌های غیردولتی	اعتماد، همکاری، ارتباط میان سازمان‌ها و مشارکت داوطلبانه از عوامل مؤثر بر ظرفیت نهادهای غیرانتفاعی شناخته شدند. پژوهش بر ضرورت برنامه‌ریزی برای تقویت سرمایه اجتماعی این سازمان‌ها تأکید دارد.
لانا سیری[7]	۲۰۲۴	از نظریه تا عمل: مطالعه موردی کنشگری دانشگاهی فمینیستی در عربستان سعودی در برابر فشار دولت	کنشگری دانشگاهی و فمینیستی	کنشگری فمینیستی در محیط محدود عربستان با خطرهای فردی، حرفه‌ای و سیاسی همراه است. پژوهش نشان می‌دهد که تولید دانش، تجربه زیسته و فعالیت دانشگاهی می‌توانند به ابزارهایی برای مقاومت و طرح مسائل زنان تبدیل شوند.

[1] Caroline Montagu
[2] Najmuddin Khairur Rijal and Rizka Zahrotun Khuyirina
[3] Ali Khalil and Leysan Story
[4] Peter Enz Harlas
[5] Noura Derbal
[6] Noura Bashir Al-Otaibi
[7] Lana Siri

مونتاگو فعالیت داوطلبانه و خیریه را یکی از مهم‌ترین مجاری مشارکت مدنی در عربستان معرفی می‌کند. در تحلیل او، سازمان‌های داوطلبانه امکان گفت‌وگوی محدود میان شهروندان و حکومت را فراهم می‌کنند؛ بااین‌حال، این سازمان‌ها درون مناسبات سنتی و سیاسی موجود فعالیت دارند و نمی‌توان آن‌ها را کاملاً مستقل از دولت دانست. دربال نیز با مطالعه سازمان‌های خیریه، برداشت ساده‌انگارانه‌ای را که این نهادها را یا کاملاً دولتی و یا کاملاً مستقل تلقی می‌کند، نقد کرده است. یافته‌های او نشان می‌دهد که سازمان‌های خیریه می‌توانند محل بروز ابتکارهای اجتماعی باشند، اما برای ادامه فعالیت ناچارند با ضوابط رسمی، نظام مجوزدهی و انتظارات حکومت سازگار شوند.

دسته دیگری از مطالعات، کنشگری حقوقی و سیاسی را بررسی کرده‌اند. انز هارلاس با مطالعه انجمن حقوق مدنی و سیاسی عربستان نشان می‌دهد که فعالان این انجمن، فعالیت مسالمت‌آمیز خود را با استفاده از مفاهیم اسلامی توضیح می‌دادند. استفاده از مفهوم «جهاد مدنی» تلاشی برای پیوند دادن مطالبه حقوق شهروندی با زبان دینی و فرهنگی جامعه بود. این یافته از آن جهت اهمیت دارد که نشان می‌دهد کنشگران در محیط‌های محدود، مطالبات خود را الزاماً با زبان تقابل مستقیم مطرح نمی‌کنند، بلکه گاهی از قواعد فرهنگی موجود برای ایجاد مشروعیت و افزایش امکان کنش بهره می‌گیرند.

بخش مهمی از پیشینه به فعالیت زنان اختصاص دارد. ریجال و خویرینا نقش کارزار زنان برای رانندگی را در تبدیل یک مطالبه اجتماعی به مسئله‌ای عمومی بررسی کرده‌اند. خلیل و استوری نیز با تمرکز بر کنش پیوندی نشان داده‌اند که رسانه‌های اجتماعی چگونه امکان انتشار تجربه‌های فردی، ارتباط میان فعالان و جلب توجه مخاطبان داخلی و خارجی را فراهم کردند. سیری موضوع را از زاویه دیگری بررسی کرده و به پیوند میان تولید دانش دانشگاهی، تجربه زیسته زنان و کنشگری فمینیستی پرداخته است. این مطالعات در کنار یکدیگر نشان می‌دهند که کنشگری زنان در عربستان تنها به سازمان‌های رسمی متکی نیست و از شبکه‌های غیررسمی، رسانه‌های دیجیتال و فعالیت علمی نیز استفاده می‌کند.

العتیبی بیشتر به ظرفیت درونی سازمان‌های غیردولتی توجه کرده است. در پژوهش او، سرمایه اجتماعی، اعتماد متقابل، همکاری میان اعضا و ارتباط میان سازمان‌ها از عوامل مؤثر بر عملکرد نهادهای غیرانتفاعی شناخته شده‌اند. این مطالعه نشان می‌دهد که محدودیت منابع رسمی می‌تواند تا اندازه‌ای از طریق ارتباطات شبکه‌ای و همکاری سازمانی تعدیل شود. بااین‌حال، تمرکز اصلی آن بر برنامه‌ریزی اجتماعی و تقویت عملکرد سازمان‌هاست و چگونگی مواجهه کنشگران با ساختارهای محدودکننده سیاسی و حقوقی را مستقیماً بررسی نمی‌کند.

۱-۱- جمع‌بندی پیشینه و وجه تمایز پژوهش

مرور مطالعات پیشین نشان می‌دهد که پژوهشگران، ابعاد مهمی از جامعه مدنی عربستان را بررسی کرده‌اند. برخی بر سازمان‌های خیریه و داوطلبانه تمرکز داشته‌اند، برخی کنشگری زنان و رسانه‌های اجتماعی را مطالعه کرده‌اند و گروهی نیز به سرمایه اجتماعی یا جنبش‌های حقوق مدنی پرداخته‌اند. این مطالعات اطلاعات ارزشمندی درباره شکل‌های فعالیت مدنی ارائه می‌کنند، اما بیشتر آن‌ها یک نهاد، یک کارزار یا یکی از منابع کنشگری را موضوع بررسی قرار داده‌اند. مسئله‌ای که کمتر به‌صورت مستقل بررسی شده، مجموعه چالش‌هایی است که در فرایند کنشگری مدنی پدید می‌آید؛ چالش‌هایی که تنها به ممنوعیت قانونی محدود نیستند و وابستگی مالی، نظارت اداری، محدودیت دسترسی به فضای

عمومی، فشـــارهای فرهنگی، مخاطرات فردی، کنترل ارتباطات و ضـــرورت کســـب مشـــروعیت اجتماعی را نیز در بر می‌گیرند. همچنین، در بخش مهمی از پیشینه، محدودیت‌های ساختاری و ظرفیت عمل کنشگران جدا از یکدیگر بررسی شده‌اند. در نتیجه، توضیح روشنی از نحوه ارتباط میان ساختارهای محدودکننده و راهبردهای عملی کنشگران ارائه نشده است.

۲- مبانی چارچوب نظری پژوهش

۲-۱- جامعه مدنی و کنشگری مدنی

جامعه مدنی به بخشی از حیات اجتماعی گفته می‌شود که میان دولت، بازار و حوزه خصوصی قرار می‌گیرد و در قالب انجمن‌ها، نهادهای داوطلبانه، سازمان‌های غیرانتفاعی، اتحادیه‌های حرفه‌ای، مؤسسات خیریه و شبکه‌های اجتماعی شکل می‌گیرد. وجه مشترک این نهادها، مشارکت داوطلبانه افراد در پیگیری مسائل و منافع عمومی است. بااین‌حال، جامعه مدنی را نباید فقط به سازمان‌های رسمی و ثبت‌شده محدود کرد؛ زیرا بخشی از فعالیت مدنی در شبکه‌های غیررسمی، روابط مبتنی بر اعتماد و همکاری‌های محلی جریان دارد. پاتنام اعتماد، هنجارهای همکاری و شبکه‌های اجتماعی را از عناصر اصلی سرمایه اجتماعی می‌داند که هماهنگی و اقدام جمعی را تسهیل می‌کنند (Putnam, 1993, p. 167).

یکی از کارکردهای جامعه مدنی، ایجاد پیوند میان شهروندان و ساختار سیاسی است. نهادهای مدنی می‌توانند مطالبات اجتماعی را صورت‌بندی کنند، مسائل عمومی را در معرض گفت‌وگو قرار دهند و امکان مشارکت گروه‌هایی را فراهم سازند که به مجاری رسمی تصمیم‌گیری دسترسی محدودی دارند. از این حیث، جامعه مدنی تنها عرصه ارائه خدمات خیریه نیست، بلکه می‌تواند محل شکل‌گیری همکاری، مذاکره و مطالبه‌گری اجتماعی نیز باشد. در ادبیات مربوط به جامعه مدنی عربستان، بر نقش نهادهای داوطلبانه در ایجاد فضای محدود گفت‌وگو میان جامعه و حکومت تأکید شده است؛ هرچند دامنه این فعالیت‌ها تحت‌تأثیر قواعد و نظارت رسمی قرار دارد (Montagu, 2010, pp. 67–70).

استقلال از دولت یکی از شاخص‌های مهم جامعه مدنی است، اما این استقلال مطلق نیست. ممکن است یک سازمان از نظر حقوقی غیردولتی باشـــد، ولی برای دریافت مجوز، تأمین منابع مالی یا تعیین حوزه فعالیت خود به نهادهای رســـمی وابسته بماند. بنابراین، رابطه دولت و جامعه مدنی را نمی‌توان صرفاً در قالب دو وضعیت استقلال کامل یا وابستگی کامل توضـیح داد. در بسـیاری از نظام‌های سـیاسـی متمرکز، نهادهای مدنی در فضـایی میان همکاری، نظارت، محدودیت و چانه‌زنی فعالیت می‌کنند. این وضعیت در عربستان سعودی آشکارتر است؛ زیرا بخش قابل‌توجهی از فعالیت‌های مدنی در حوزه‌های خیریه، آموزشـی و خدمات اجتماعی انجام می‌شـود و ورود به موضـوعات سـیاسـی یا حقوقی با محدودیت بیشتری همراه است.

در کنار مفهوم جامعه مدنی، «کنشـگری مدنی» به اقدام آگاهانه و هدفمند افراد یا گروه‌ها برای طرح یک مسـئله عمومی، دفاع از حقوق، تغییر نگرش‌های اجتماعی یا اثرگذاری بر قوانین و رویه‌های موجود اشاره دارد. کنشگری ممکن است در قالب تشکیل انجمن، برگزاری کارزار، آموزش عمومی، فعالیت رسانه‌ای، تنظیم دادخواست، مذاکره با مسئولان یا ایجاد شـبکه‌های اجتماعی انجام شـود. بنابراین، جامعه مدنی بیشـتر ناظر بر قلمرو نهادها و روابط اجتماعی اسـت، درحالی‌که کنشگری مدنی به عمل مشخص کنشگران برای اثرگذاری بر یک مسئله عمومی مربوط می‌شود. بنابراین هر

فعالیت داوطلبانه یا خیریه‌ای را نمی‌توان کنشگری مدنی دانست. کمک‌رسانی، ارائه خدمات آموزشی یا حمایت مالی از گروه‌های نیازمند، در درجه نخست فعالیت اجتماعی یا خدماتی محسوب می‌شود. این فعالیت زمانی به کنشگری مدنی نزدیک می‌شود که علاوه بر رفع یک نیاز فوری، در پی طرح عمومی مسئله، تغییر نگرش‌ها یا اصلاح قواعد و رویه‌های مرتبط با آن باشد. برای مثال، ارائه خدمات آموزشی به زنان یک فعالیت اجتماعی است؛ اما تلاش سازمان‌یافته برای رفع محدودیت‌های حقوقی یا اجتماعی حضور آنان در عرصه عمومی، در قلمرو کنشگری مدنی قرار می‌گیرد.

کنشگری مدنی می‌تواند رسمی یا غیررسمی، فردی یا جمعی و مستقیم یا غیرمستقیم باشد. در شکل رسمی، کنشگران از طریق سازمان‌ها و مجاری قانونی فعالیت می‌کنند. در شکل غیررسمی، شبکه‌های شخصی، گروه‌های کوچک و رسانه‌های دیجیتال نقش بیشتری دارند. کارزار «زنان برای رانندگی» در عربستان نمونه‌ای از کنشگری شبکه‌ای بود که فعالان آن از رسانه‌های اجتماعی برای انتشار مطالبه، جلب حمایت و افزایش توجه عمومی استفاده کردند (Rijal & Khoirina, 2019, pp. 442–443). این تجربه نشان داد که کنشگری مدنی لزوماً به وجود یک سازمان رسمی وابسته نیست و می‌تواند از طریق پیوند میان کنش‌های فردی و شبکه‌های ارتباطی شکل بگیرد.

در محیط‌های محدود، کنشگری همیشه به صورت مخالفت آشکار با حکومت ظاهر نمی‌شود. کنشگران ممکن است مطالبات خود را با زبان فرهنگی، دینی یا توسعه‌ای بیان کنند، از مجاری کم‌هزینه‌تر استفاده کنند یا اهدافشان را به‌تدریج دنبال کنند. این شیوه‌های عمل، از یک طرف امکان ادامه فعالیت را فراهم می‌کنند و از طرف دیگر ممکن است دامنه مطالبه‌گری را محدود سازند. ازاین‌رو، بررسی کنشگری مدنی در عربستان باید هم به محدودیت‌های سیاسی و حقوقی توجه کند و هم به راهبردهایی که کنشگران برای حفظ امکان فعالیت به کار می‌گیرند.

در پژوهش حاضر، جامعه مدنی به مجموعه نهادها، شبکه‌ها و روابط داوطلبانه‌ای اطلاق می‌شود که خارج از ساختار مستقیم حکومت شکل گرفته‌اند، هرچند ممکن است از نظر مالی، حقوقی یا سازمانی با دولت ارتباط داشته باشند. کنشگری مدنی نیز به اقدام‌های هدفمند افراد و گروه‌ها برای طرح مسائل عمومی، دفاع از حقوق و اثرگذاری بر نگرش‌ها، قواعد یا تصمیم‌های اجتماعی و سیاسی اشاره دارد. این تفکیک مفهومی کمک می‌کند وضعیت جامعه مدنی عربستان تنها بر اساس تعداد سازمان‌ها سنجیده نشود، بلکه میزان استقلال، امکان طرح مطالبات، دسترسی به منابع و شیوه عمل کنشگران نیز مورد توجه قرار گیرد.

۲-۲- نظریه ساخت‌یابی آنتونی گیدنز و رابطه ساختار و کارگزار

نظریه ساخت‌یابی آنتونی گیدنز در پاسخ به یکی از مسائل دیرپای نظریه اجتماعی، یعنی چگونگی رابطه میان ساختارهای اجتماعی و کنش انسان، صورت‌بندی شده است. در رویکردهای ساختارگرا، رفتار افراد اغلب پیامد قواعد، نهادها و مناسباتی دانسته می‌شود که پیش از آنان وجود داشته و دامنه انتخاب‌هایشان را تعیین می‌کند. در مقابل، نظریه‌های کنش‌محور بر اراده، انگیزه و توانایی افراد برای شکل‌دادن به روابط اجتماعی تأکید دارند. گیدنز این جدایی را نمی‌پذیرد و موضوع اصلی علوم اجتماعی را نه تجربه فردی کنشگر و نه کلیت مستقل جامعه، بلکه کردارهای اجتماعی می‌داند که در طول زمان و مکان استمرار پیدا می‌کنند (Giddens, 1984, pp. 1–2). در نظریه ساخت‌یابی، ساختار و کارگزار دو واقعیت جداگانه نیستند که پس از شکل‌گیری با یکدیگر ارتباط پیدا کنند. ساختار فقط نیرویی بیرونی و تحمیل‌شده بر

افراد نیست و کنش نیز در خلأ اجتماعی انجام نمی‌شود. افراد هنگام عمل، از قواعد، معانی و منابعی استفاده می‌کنند که از پیش در روابط اجتماعی وجود داشته‌اند. همین قواعد و منابع، از طریق تکرار کنش‌ها، دوام می‌یابند و به بخشی از نظم اجتماعی تبدیل می‌شوند. گیدنز برای توضیح این رابطه از مفهوم «دوگانگی ساختار» استفاده می‌کند. مقصود او این است که ساختار هم وسیله انجام کنش و هم نتیجه کردارهایی است که نظام اجتماعی را پدید می‌آورند و بازتولید می‌کنند (Giddens, 1984, pp. 25–26).

این برداشت با دوگانه‌انگاری ساختار و کارگزار تفاوت دارد. در دوگانه‌انگاری، ساختار و کنش دو سطح مستقل تلقی می‌شوند و معمولاً یکی بر دیگری تقدم پیدا می‌کند؛ اما در دوگانگی ساختار، هیچ‌یک را نمی‌توان بدون دیگری توضیح داد. قواعد اجتماعی زمانی اثر دارند که کنشگران در فعالیت‌های خود به آن‌ها رجوع کنند و منابع نیز هنگامی در مناسبات قدرت مؤثرند که افراد یا سازمان‌ها بتوانند از آن‌ها استفاده کنند. در نتیجه، ساختار خارج از کردارهای اجتماعی وجود عینی و مستقلی ندارد، بلکه به‌صورت قواعد و منابع در دانش عملی کنشگران حضور می‌یابد و در جریان عمل تحقق پیدا می‌کند (Giddens, 1984, pp. 17,25).

گیدنز ساختار را با سازمان، نهاد یا الگوی قابل مشاهده رفتار یکسان نمی‌داند. ساختار در معنای دقیق آن، مجموعه قواعد و منابعی است که در تولید و بازتولید نظام‌های اجتماعی به کار گرفته می‌شوند. نظام اجتماعی به روابطی گفته می‌شود که میان افراد و گروه‌ها شکل می‌گیرد و در زمان و مکان تداوم پیدا می‌کند. بنابراین، سازمان‌های دولتی، انجمن‌ها یا نهادهای مدنی به خودی خود ساختار نیستند؛ بلکه قواعد حقوقی، هنجارهای پذیرفته‌شده و منابعی که فعالیت این نهادها را امکان‌پذیر یا محدود می‌کنند، ویژگی‌های ساختاری آن‌ها را تشکیل می‌دهند (Giddens, 1984, p. 25).

در سوی دیگر این رابطه، کارگزار در نظریه گیدنز موجودی منفعل و فاقد شناخت نیست. انسان‌ها معمولاً درباره شرایط فعالیت روزمره خود آگاهی دارند و به‌طور مستمر رفتار خویش، رفتار دیگران و موقعیتی را که در آن قرار گرفته‌اند، زیر نظر می‌گیرند. گیدنز این فرایند را «نظارت بازاندیشانه بر کنش» می‌نامد. نظارت بازاندیشانه به این معنا نیست که افراد همواره تمام انگیزه‌ها و پیامدهای رفتارشان را به‌صورت روشن و نظری بیان می‌کنند؛ بلکه بخش مهمی از شناخت آنان به شکل آگاهی عملی در جریان زندگی روزمره به کار گرفته می‌شود (Giddens, 1984, pp. 3–7).

عاملیت نیز در این نظریه تنها به قصد و نیت فرد محدود نمی‌شود. ممکن است پیامد یک عمل با هدف اولیه کنشگر یکسان نباشد، اما فرد تا جایی کارگزار محسوب می‌شود که توان مداخله در روند رویدادها را داشته باشد. به تعبیر گیدنز، عاملیت با این قابلیت ارتباط دارد که شخص بتواند به شیوه‌ای دیگر عمل کند یا از انجام یک عمل خودداری ورزد. ازاین‌رو، کارگزار کسی است که حضور و اقدام او بتواند تغییری در جریان امور ایجاد کند، هرچند این توانایی همواره در محدوده شرایط و منابع موجود اعمال می‌شود (Giddens, 1984, pp. 9,14-15).

تأکید بر امکان «عمل به شیوه‌ای دیگر» به معنای آزادی نامحدود کنشگر نیست. نابرابری در دسترسی به منابع، قواعد الزام‌آور، مجازات‌های رسمی، هنجارهای فرهنگی و محدودیت‌های سازمانی می‌توانند انتخاب‌های عملی افراد را به‌شدت کاهش دهند. بااین‌حال، محدودیت ساختاری به‌طور کامل عاملیت را از میان نمی‌برد؛ زیرا حتی روابط مبتنی بر سلطه نیز معمولاً به میزان معینی از مشارکت و واکنش طرف‌های درگیر وابسته‌اند. گیدنز قدرت را جزئی از خود کنش می‌داند؛ زیرا انجام عمل مستلزم برخورداری از نوعی توان دگرگون‌ساز است، هرچند این توان میان کنشگران به‌طور برابر توزیع نشده

باشد (Giddens, 1984, pp. 14–17). رابطه ساختار و کارگزار زمانی روشن‌تر می‌شود که پیامدهای کنش نیز در نظر گرفته شوند. افراد بر اساس شناخت و اهداف خود عمل می‌کنند، اما تمامی نتایج رفتارشان را پیش‌بینی یا کنترل نمی‌کنند. برخی پیامدهای ناخواسته ممکن است به تثبیت قواعدی بینجامند که کنشگران قصد حفظ آن‌ها را نداشته‌اند. در مقابل، تغییر در شیوه استفاده از قواعد و منابع نیز می‌تواند به تعدیل تدریجی روابط موجود منجر شود. بازتولید ساختار، بنابراین، یک فرایند مکانیکی نیست؛ بلکه حاصل کردارهای تکرارشونده کنشگرانی است که آگاه‌اند، اما شناخت و قدرت آنان محدود است (Giddens, 1984, pp. 8–14). این تلقی برای تحلیل کنشگری جامعه مدنی اهمیت دارد. کنشگران مدنی فعالیت خود را درون مجموعه‌ای از قواعد حقوقی، هنجارهای فرهنگی و مناسبات نابرابر قدرت سامان می‌دهند. آنان برای ثبت نهاد، تأمین منابع، برقراری ارتباط و طرح مطالبات از امکاناتی استفاده می‌کنند که همان ساختار اجتماعی در اختیارشان قرار داده است. نحوه استفاده از این امکانات ممکن است به پذیرش و بازتولید نظم موجود منتهی شود یا ظرفیت‌هایی برای اصلاح برخی رویه‌ها فراهم آورد. از این دیدگاه، نه می‌توان کنشگران مدنی را کاملاً تابع ساختارهای سیاسی و فرهنگی دانست و نه می‌توان آنان را مستقل از شرایط نهادی و توزیع منابع ارزیابی کرد.

بر مبنای نظریه ساخت‌یابی، چالش‌های کنشگری مدنی تنها موانعی بیرونی نیستند که از جانب حکومت یا جامعه بر فعالان تحمیل شوند. این چالش‌ها در جریان رابطه‌ای شکل می‌گیرند که در آن، قواعد رسمی، هنجارهای اجتماعی، منابع موجود و راهبردهای کنشگران به یکدیگر پیوند می‌خورند. بررسی جامعه مدنی عربستان سعودی با این چارچوب مستلزم آن است که هم محدودیت‌های حقوقی، سیاسی و فرهنگی مطالعه شوند و هم شیوه‌هایی که کنشگران برای تفسیر قواعد، دسترسی به منابع، کاهش هزینه‌های فعالیت و پیگیری مطالبات خود به کار می‌گیرند. پیامد این کنش‌ها نیز ممکن است بازتولید جامعه مدنی هدایت‌شده یا ایجاد تغییراتی محدود در دامنه مشارکت و مطالبه‌گری باشد.

۳-۲- قواعد، منابع و ظرفیت عاملیت در نظریه گیدنز

در نظریه ساخت‌یابی، ساختار نه معادل سازمان، دستگاه اداری یا مجموعه‌ای از عوامل بیرونی، بلکه متشکل از «قواعد و منابعی» است که کنشگران در جریان فعالیت‌های اجتماعی از آن‌ها استفاده می‌کنند. این قواعد و منابع به کردارهای اجتماعی نظم می‌دهند و امکان تکرار آن‌ها را در زمان و مکان فراهم می‌سازند. قواعد و منابع تنها هنگامی اثر اجتماعی پیدا می‌کنند که در عمل به کار گرفته شوند؛ بنابراین، وجود آن‌ها از کنش‌های روزمره و شیوه استفاده کنشگران جدا نیست. گیدنز این ویژگی را با مفهوم دوگانگی ساختار توضیح می‌دهد: قواعد و منابع هم شرایط انجام کنش‌اند و هم در نتیجه تکرار همان کنش‌ها بازتولید می‌شوند (Giddens, 1984, pp. 17-25).

مقصود گیدنز از «قاعده» صرفاً قانون مکتوب یا دستور رسمی نیست. قواعد، رویه‌های تعمیم‌پذیری هستند که کنشگران با کمک آن‌ها موقعیت‌ها را تفسیر می‌کنند و شیوه مناسب رفتار را تشخیص می‌دهند. بخشی از قواعد به تولید و انتقال معنا مربوط می‌شود و بخشی دیگر رفتار مجاز، نامجاز یا مورد انتظار را مشخص می‌کند. برای مثال، افراد ممکن است بدون مراجعه مستقیم به متن قانون بدانند چه نوع رفتاری در یک موقعیت سازمانی پذیرفته است، چگونه باید یک مطالبه را مطرح کنند یا کدام موضوع می‌تواند واکنش منفی در پی داشته باشد. این شناخت معمولاً در جریان تجربه و مشارکت در زندگی اجتماعی به دست می‌آید و به همین دلیل، همه قواعد به‌صورت صریح و مدون در اختیار کنشگران قرار ندارند (Giddens, 1984, pp. 18–23).

گیدنز میان قواعدی که کنشگران در عمل از آن‌ها استفاده می‌کنند و صورت رسمی و مکتوب قواعد تفاوت قائل است. قوانین رسمی، مقررات سازمانی و آیین‌نامه‌ها تنها بخشی از قواعد حاکم بر زندگی اجتماعی‌اند. در کنار آن‌ها، قواعد ضمنی و رویه‌های جاافتاده نیز بر رفتار افراد اثر می‌گذارند. اهمیت این تمایز در آن است که کنشگران همیشه بر اساس متن رسمی قانون عمل نمی‌کنند؛ بلکه برداشت آنان از قانون، تجربه مواجهه با نهادها و انتظارات فرهنگی نیز در انتخاب شیوه عمل مؤثر است. ازاین‌رو، تحلیل یک فعالیت مدنی نباید تنها به متن قوانین محدود شود و باید شیوه فهم و کاربرد قواعد از سوی کنشگران را نیز در نظر گرفت (Giddens, 1984, pp. 20–23). در کنار قواعد، منابع عنصر دیگر ساختار را تشکیل می‌دهند. منابع ابزارهایی هستند که امکان اعمال قدرت و تأثیرگذاری بر جریان رویدادها را فراهم می‌کنند. گیدنز منابع را به دو دسته اقتداری و تخصیصی تقسیم می‌کند. منابع اقتداری از توان سازمان‌دهی فعالیت انسان‌ها و کنترل روابط میان افراد ناشی می‌شوند؛ مانند جایگاه اداری، اعتبار اجتماعی، شبکه ارتباطی و امکان بسیج یا هماهنگ‌کردن افراد. منابع تخصیصی به کنترل امکانات مادی و فنی مربوط‌اند؛ از جمله منابع مالی، تجهیزات، ساختمان، اطلاعات و ابزارهای ارتباطی. منابع فقط دارایی‌های خنثی نیستند، بلکه دسترسی نابرابر به آن‌ها بر میزان قدرت و دامنه عمل کنشگران اثر می‌گذارد (Giddens, 1984, pp. 33,258-262). قواعد و منابع در عمل از یکدیگر جدا نیستند. استفاده از منابع معمولاً در چارچوب قواعد معینی صورت می‌گیرد و اجرای قواعد نیز اغلب به برخورداری از منابع وابسته است. برای نمونه، داشتن مجوز رسمی بدون دسترسی به بودجه، نیروی انسانی یا فضای فعالیت ممکن است امکان کنش مؤثر را فراهم نکند. در مقابل، برخورداری از منابع مالی نیز بدون پذیرش حقوقی و سازمانی، تضمین‌کننده استمرار فعالیت نیست. گیدنز رابطه منابع با قدرت را در قالب ساختار سلطه توضیح می‌دهد و قواعد مربوط به معنا و هنجار را با ساختارهای دلالت و مشروعیت پیوند می‌زند. این سه وجه در عمل درهم‌تنیده‌اند؛ یعنی ارتباط، اعمال قدرت و ارزیابی هنجاری معمولاً به‌طور هم‌زمان در تعاملات اجتماعی حضور دارند (Giddens, 1984, pp. 28–31).

مفهوم عاملیت در نظریه گیدنز به توان کنشگر برای مداخله در جریان امور اشاره دارد. عاملیت تنها به داشتن قصد یا انگیزه محدود نمی‌شود؛ ممکن است فرد هدفی داشته باشد، اما ابزار یا توان لازم برای تحقق آن را در اختیار نداشته باشد. در مقابل، عملی که پیامد آن دقیقاً مطابق نیت اولیه فرد نیست نیز می‌تواند حاصل عاملیت او باشد. معیار اصلی آن است که کنشگر بتواند در روند رویدادها تفاوتی ایجاد کند و امکان داشته باشد به شیوه دیگری رفتار کند یا از انجام یک عمل خودداری ورزد (Giddens, 1984, pp. 9,14-15).

توانایی «عمل‌کردن به شیوه‌ای دیگر» به معنای آزادی نامحدود نیست. کنشگران در موقعیت‌هایی عمل می‌کنند که دسترسی آنان به اطلاعات، منابع، حمایت اجتماعی و مجاری رسمی یکسان نیست. مقررات، ضمانت اجراها، هزینه‌های فردی و نابرابری در توزیع منابع می‌توانند گزینه‌های عملی را محدود کنند. با وجود این، گیدنز معتقد است روابط قدرت معمولاً ظرفیت عاملیت طرف ضعیف‌تر را به‌طور کامل از میان نمی‌برند. حتی در روابط نامتقارن نیز طرف‌های فرودست ممکن است از مقدار محدودی اختیار، اطلاعات، مهارت یا امکان امتناع برخوردار باشند. این وضعیت در نظریه ساخت‌یابی با «دیالکتیک کنترل» توضیح داده می‌شود؛ یعنی روابط سلطه، هرچند نابرابرند، به کنش و واکنش افرادی وابسته‌اند که در آن رابطه حضور دارند (Giddens, 1984, pp. 16,32-33).

ظرفیت عاملیت همچنین به شناخت کنشگران از موقعیت خود وابسته است. گیدنز میان آگاهی گفتاری و آگاهی عملی تمایز می‌گذارد. آگاهی گفتاری شامل دانسته‌هایی است که فرد می‌تواند درباره رفتار و دلایل خود بیان کند. آگاهی عملی به شناختی مربوط است که فرد در انجام فعالیت‌های روزمره به کار می‌گیرد، اما الزاماً نمی‌تواند آن را به‌صورت کامل توضیح دهد. کنشگران معمولاً می‌دانند چگونه در یک سازمان عمل کنند، با چه زبانی سخن بگویند یا از کدام موضوعات پرهیز کنند، حتی اگر قادر نباشند تمام قواعد مؤثر بر این رفتارها را به‌طور نظری بیان کنند. مرز میان این دو نوع آگاهی ثابت نیست و ممکن است با تجربه، آموزش یا تغییر شرایط دگرگون شود (Giddens, 1984, pp. 4–7,22-23).

این شناخت از طریق «نظارت بازاندیشانه» به کنش پیوند می‌خورد. کنشگران هنگام فعالیت، رفتار خود و دیگران و پیامدهای موقعیت را پیگیری می‌کنند و در صورت لزوم، شیوه عملشان را تغییر می‌دهند. بااین‌حال، آنان بر همه شرایط و نتایج کنش خود مسلط نیستند. ممکن است راهبردی که برای حفظ امکان فعالیت انتخاب شده، در عمل به تثبیت همان قواعد محدودکننده کمک کند؛ چنان‌که یک اقدام محدود نیز ممکن است پیامدهایی فراتر از هدف اولیه کنشگر پدید آورد. پیامدهای خواسته و ناخواسته، از طریق تکرار و پیوند با کنش‌های دیگر، می‌توانند در بازتولید یا تغییر تدریجی ساختار نقش داشته باشند (Giddens, 1984, ll. 3–14,26-27).

در پژوهش حاضر، این مفاهیم امکان می‌دهند چالش‌های کنشگری جامعه مدنی تنها به وجود محدودیت‌های قانونی تقلیل داده نشوند. قواعد رسمی، هنجارهای فرهنگی و برداشت‌های رایج از فعالیت مشروع، حدود قابل‌تصور و قابل‌اجرا بودن کنش را تعیین می‌کنند. در کنار آن‌ها، دسترسی به منابع اقتداری مانند شبکه‌های ارتباطی و اعتبار اجتماعی، و منابع تخصیصی مانند بودجه و ابزارهای رسانه‌ای، بر ظرفیت کنشگران اثر می‌گذارد. تحلیل باید روشن کند کنشگران چگونه این قواعد را می‌فهمند، به چه منابعی دسترسی دارند، در چه مواردی خود را با ساختار موجود هماهنگ می‌کنند و کدام شیوه‌های عمل ممکن است به بازتولید یا تعدیل آن بینجامد.

۳- ساختارهای مؤثر بر کنشگری جامعه مدنی در عربستان سعودی

بررسی کنشگری مدنی در عربستان سعودی، پیش از هر چیز، مستلزم توجه به شرایطی است که حدود فعالیت جمعی را تعیین می‌کند. این شرایط فقط به قانون یا شیوه برخورد نهادهای دولتی محدود نیست؛ نحوه توزیع منابع، میزان دسترسی به فضای عمومی، برداشت‌های رایج از فعالیت مشروع و امکان ارتباط میان کنشگران نیز در آن دخیل‌اند. در نتیجه، یک فعالیت مدنی ممکن است از نظر حقوقی امکان‌پذیر باشد، اما به دلیل کمبود منابع، نظارت اداری یا نبود حمایت اجتماعی، دامنه محدودی پیدا کند.

ساختار متمرکز قدرت سیاسی، نخستین مؤلفه‌ای است که بر فعالیت نهادهای مدنی اثر می‌گذارد. در نبود سازوکارهای گسترده نمایندگی سیاسی، انجمن‌ها، نشست‌ها و شبکه‌های اجتماعی می‌توانند بخشی از نقش انتقال دیدگاه‌های عمومی به حکومت را بر عهده بگیرند. بااین‌حال، این مجرا نیز در اختیار کامل کنشگران نیست. مونتاگو توضیح می‌دهد که انجمن‌های ثبت‌شده و مورد تأیید دولت در حوزه‌هایی مشخص فعالیت می‌کنند، درحالی‌که گروه‌های غیررسمی یا دارای مطالبات سیاسی با دشواری بیشتری برای گردهمایی و ادامه فعالیت مواجه‌اند (Montagu, 2015, p. 3). بنابراین، ساختار سیاسی هم نیاز به میانجی‌های مدنی را افزایش می‌دهد و هم امکان فعالیت مستقل آنان را محدود می‌کند.

چارچوب حقوقی فعالیت انجمن‌ها نیز بر انتخاب موضوع و شیوه عمل کنشگران تأثیر مستقیم دارد. «نظام انجمن‌ها و مؤسسات مدنی» عربستان که در سال ۲۰۱۵ تصویب شد، برای تأسیس و اداره نهادهای غیرانتفاعی قالب رسمی تعیین کرده است. این قانون، توسعه و حمایت از فعالیت مدنی را از اهداف خود می‌داند؛ بااین‌حال، تشکیل انجمن و ادامه فعالیت آن به دریافت مجوز و نظارت نهادهای مسئول وابسته است. در ماده ۸ نیز امکان رد درخواست تأسیس در صورت ناسازگاری هدف یا فعالیت انجمن با شریعت، نظم عمومی، اخلاق عمومی یا وحدت ملی پیش‌بینی شده است. کلی‌بودن این عناوین، فضای قابل‌توجهی برای تفسیر اداری باقی می‌گذارد و انجمن‌ها را به رعایت احتیاط در انتخاب موضوع و زبان فعالیت سوق می‌دهد (Kingdom of Saudi Arabia, 2015, Articles 2 and 8).

مشکل فقط به دریافت مجوز محدود نمی‌شود. فعالیت رسمی مستلزم طی مراحل اداری، تنظیم گزارش‌ها و پذیرش نظارت سازمانی است. مونتاگو در گزارش خود به دشواری ثبت نهادهای جدید و حجم بررسی‌های اداری اشاره می‌کند و می‌نویسد که برخی گروه‌ها به دلیل همین موانع، فعالیت غیررسمی را بر ثبت قانونی ترجیح می‌دهند. در مصاحبه‌های این پژوهش، حتی برخی مدیران سازمان‌های ثبت‌شده نیز فرایند تعامل با دستگاه مسئول را کند و دشوار توصیف کرده‌اند (Montagu, 2015, p. 18). چنین وضعی پیامدی دوگانه دارد: ثبت رسمی به نهاد مدنی هویت قانونی و امکان استفاده از برخی منابع را می‌دهد، اما در مقابل، آزادی آن را در تعیین ساختار و دستور کار کاهش می‌دهد.

منابع مالی، انسانی و ارتباطی نیز به‌طور برابر در دسترس همه کنشگران قرار ندارند. سازمانی که از حمایت رسمی، اعتبار اجتماعی یا ارتباط با مراکز تصمیم‌گیری برخوردار است، معمولاً امکان بیشتری برای تأمین بودجه، استفاده از مکان و اجرای برنامه دارد. در مقابل، گروهی که بیرون از شبکه‌های رسمی عمل می‌کند، ممکن است برای برگزاری نشست، جذب منابع یا حتی حفظ ارتباط میان اعضا با محدودیت روبه‌رو شود. از این‌رو، استقلال حقوقی یک نهاد را نمی‌توان جدا از وضعیت مالی و سازمانی آن سنجید. گاه وابستگی به حمایت رسمی، فعالیت را ممکن می‌کند، اما همان وابستگی می‌تواند حوزه مطالبه‌گری را به برنامه‌های خدماتی و کم‌تنش محدود سازد. هنجارهای اجتماعی نیز در تعیین حدود کنشگری نقش دارند. در جامعه سعودی، وابستگی‌های خانوادگی، منطقه‌ای، قبیله‌ای و مذهبی در کنار نهادهای رسمی بر رفتار جمعی اثر می‌گذارند. مونتاگو این شبکه‌های تعلق را بخشی ریشه‌دار از حیات اجتماعی عربستان می‌داند که می‌توانند هم زمینه همبستگی و ارتباط را فراهم کنند و هم افراد را به رعایت خطوط قرمز اجتماعی و سیاسی وادارند (Montagu, 2015, p. 4).

همین مبنا، مشروعیت یک مطالبه فقط به انطباق آن با قانون وابسته نیست؛ نحوه صورت‌بندی آن در زبان دینی، اخلاقی یا خانوادگی نیز بر پذیرش اجتماعی‌اش اثر دارد. می‌توان نتیجه گرفت که کنشگران برای کاهش مخالفت، گاهی مطالبه خود را نه به‌عنوان اعتراض سیاسی، بلکه در قالب اصلاح اجتماعی، مسئولیت اخلاقی یا ضرورت توسعه مطرح می‌کنند.

فضای مجازی بخشی از محدودیت‌های سازمان‌یابی حضوری را کاهش داده است. مونتاگو از رسانه‌های اجتماعی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین محل‌های تجمع و ارتباط مدنی در عربستان یاد می‌کند؛ فضایی که در آن افراد می‌توانند خارج از قالب انجمن‌های رسمی با یکدیگر ارتباط برقرار کنند (Montagu, 2015, p. 19). رزار «زنان برای رانندگی» نمونه روشنی از این نوع کنشگری است. فعالان این کارزار از یوتیوب، فیس‌بوک و توییتر برای انتشار پیام، جذب حمایت و

پیوندزدن اقدام‌های پراکنده استفاده کردند (Rijal & Khoirina, 2019, pp. 437,442-443). با این‌همه، مجازی‌بودن فعالیت به معنای رهایی از نظارت نیست؛ کنشگر همچنان باید پیامدهای حقوقی و اجتماعی انتشار محتوا را در نظر بگیرد. مجموع این عوامل، میدان کنش مدنی را به‌صورت نابرابر شکل می‌دهد. فعالیت‌های خیریه، آموزشی و حرفه‌ای معمولاً امکان بیشتری برای ثبت و استمرار دارند، زیرا با اولویت‌های رسمی تعارض مستقیم پیدا نمی‌کنند. در مقابل، کنش‌هایی که به حقوق سیاسی، آزادی بیان یا تغییر رابطه دولت و جامعه مربوط می‌شوند، هزینه بیشتری برای فعالان به همراه دارند. این تفاوت را نباید صرفاً ناشی از تصمیم فردی کنشگران دانست؛ انتخاب موضوع و شیوه فعالیت، در پیوند با قواعد حقوقی، منابع در دسترس، حمایت اجتماعی و احتمال مداخله نهادهای رسمی صورت می‌گیرد.

با استفاده از نظریه ساخت‌یابی گیدنز، این وضعیت را می‌توان رابطه‌ای میان ساختار و عاملیت دانست. قواعد رسمی و هنجارهای اجتماعی، حدود عمل را مشخص می‌کنند، اما کنشگران درون همین حدود به انتخاب و تفسیر دست می‌زنند. برخی با پذیرش قالب‌های رسمی امکان فعالیت خود را حفظ می‌کنند؛ برخی از شبکه‌های غیررسمی یا رسانه‌های اجتماعی بهره می‌برند و گروهی مطالباتشان را با زبانی مطرح می‌کنند که از نظر فرهنگی و سیاسی پذیرفتنی‌تر باشد. نتیجه این کنش‌ها همیشه تغییر ساختار نیست؛ بخشی از آن‌ها به بازتولید همان حدود موجود می‌انجامد و بخشی دیگر ممکن است، در طول زمان، فضای محدودی برای طرح مطالبات تازه ایجاد کند.

٤- چارچوب تحلیلی پژوهش برای بررسی چالش‌های کنشگری مدنی

نظریه ساخت‌یابی زمانی برای پژوهش حاضر سودمند است که مفاهیم آن از سطح بحث انتزاعی فراتر رود و در بررسی تجربه جامعه مدنی عربستان به کار گرفته شود. بر همین مبنا، چالش کنشگری مدنی در این پژوهش نه صرفاً به معنای وجود مانع، بلکه ناظر بر وضعیتی است که در آن قواعد موجود، نحوه توزیع منابع و واکنش کنشگران، امکان و جهت فعالیت مدنی را شکل می‌دهند. واحد تحلیل نیز رابطه میان کنشگران مدنی و شرایطی است که فعالیت آنان در درون آن صورت می‌گیرد. نخستین سطح تحلیل به قواعد اختصاص دارد. گیدنز قواعد را رویه‌هایی می‌داند که در تولید و بازتولید کردارهای اجتماعی به کار می‌روند. این قواعد همیشه به‌صورت قانون مکتوب ظاهر نمی‌شوند؛ بخشی از آن‌ها در قالب هنجارها، انتظارات و شناخت عملی کنشگران حضور دارند (Giddens, 1984, pp. 18–23). در مطالعه عربستان، قوانین ناظر بر تأسیس و اداره انجمن‌ها، رویه‌های صدور مجوز و حدود فعالیت رسمی در زمره قواعد حقوقی و اداری قرار می‌گیرند. در کنار آن‌ها، برداشت‌های دینی، انتظارات مربوط به نقش‌های جنسیتی، ملاحظات خانوادگی و تعریف رایج از فعالیت مشروع نیز باید در شمار قواعد غیررسمی بررسی شوند. هدف فقط شناسایی این قواعد نیست؛ مهم‌تر آن است که روشن شود کنشگران چگونه آن‌ها را می‌فهمند و این فهم چه اثری بر انتخاب موضوع، زبان و شیوه فعالیتشان دارد.

سطح دوم به منابع مربوط است. در نظریه گیدنز، منابع مبنای اعمال قدرت‌اند و به دو دسته اقتداری و تخصیصی تقسیم می‌شوند. منابع اقتداری امکان سازمان‌دهی و هدایت روابط انسانی را فراهم می‌کنند، درحالی‌که منابع تخصیصی به کنترل امکانات مادی و فنی مربوط‌اند (Giddens, 1984, pp. 33,258–262). بر این پایه، اعتبار اجتماعی، جایگاه سازمانی، ارتباط با مسئولان، شبکه‌های خانوادگی و توان بسیج افراد در شمار منابع اقتداری قرار می‌گیرند. بودجه، محل فعالیت، نیروی انسانی، اطلاعات و ابزارهای ارتباطی نیز منابع تخصیصی‌اند. مسئله اصلی در تحلیل، صرف وجود این منابع نیست؛

دسترسی نابرابر به آن‌ها و وابستگی احتمالی نهادهای مدنی به منابع رسمی اهمیت بیشتری دارد. ممکن است سازمانی از مجوز قانونی برخوردار باشد، اما بدون بودجه، شبکه ارتباطی یا امکان حضور در فضای عمومی، قدرت محدودی برای پیگیری اهداف خود داشته باشد.

سومین سطح، ظرفیت عاملیت کنشگران است. عاملیت نزد گیدنز به توان فرد یا گروه برای مداخله در جریان امور و امکان عمل کردن به شیوه‌ای دیگر اشاره دارد (Giddens, 1984, pp. 9,14–15). این ظرفیت را نمی‌توان با آزادی کامل یکی دانست. کنشگر ممکن است با محدودیت‌های جدی مواجه باشد، اما همچنان بتواند میان چند شیوه عمل انتخاب کند، زبان مطالبه را تغییر دهد، از مجاری غیررسمی بهره بگیرد یا زمان و دامنه فعالیت خود را تنظیم کند. در بررسی موارد منتخب، باید مشخص شود کنشگران چه برداشتی از موقعیت خود دارند، کدام امکانات را در دسترس می‌بینند و بر چه اساسی یک راهبرد را بر راهبرد دیگر ترجیح می‌دهند. برای فهم این انتخاب‌ها، مفهوم نظارت بازاندیشانه نیز اهمیت دارد. کنشگران در جریان عمل، واکنش دیگران و پیامدهای اقداماتشان را پیگیری می‌کنند و در صورت لزوم شیوه فعالیت خود را تغییر می‌دهند (Giddens, 1984, pp. 3–7). برای نمونه، ممکن است یک گروه پس از مواجهه با محدودیت اداری، از ثبت رسمی صرف‌نظر کند و فعالیت خود را در قالب شبکه‌ای غیررسمی ادامه دهد. گروهی دیگر ممکن است مطالبه‌ای حقوقی را با زبان توسعه اجتماعی یا مسئولیت دینی مطرح کند تا امکان گفت‌وگو با نهادهای رسمی حفظ شود. گزارش مونتاگو نیز نشان می‌دهد که دشواری ثبت و محدودیت گردهمایی، برخی گروه‌های سعودی را به استفاده از نشست‌های کوچک، روابط غیررسمی و رسانه‌های اجتماعی سوق داده است (Montagu, 2015, pp. 17–19).

راهبردهای کنشگران در این پژوهش در چهار صورت اصلی بررسی می‌شوند: فعالیت در قالب نهادهای رسمی، استفاده از شبکه‌های غیررسمی، بهره‌گیری از رسانه‌های دیجیتال و بازصورت‌بندی مطالبات در زبانی که هزینه کمتری داشته باشد. این تقسیم‌بندی به معنای آن نیست که هر مورد فقط در یکی از این قالب‌ها قرار می‌گیرد. یک کنشگر ممکن است هم‌زمان از ظرفیت یک انجمن رسمی، روابط شخصی و ابزارهای دیجیتال استفاده کند. کارزار «زنان برای رانندگی» نمونه‌ای از ترکیب اقدام فردی و ارتباط شبکه‌ای بود؛ فعالان از رسانه‌های اجتماعی برای انتشار پیام، هماهنگی اقدامات و جلب توجه عمومی بهره گرفتند (Rijal & Khoirina, 2019, pp. 442–443).

آخرین سطح تحلیل به پیامدهای کنش مربوط می‌شود. نتیجه فعالیت مدنی همیشه با هدف اولیه کنشگران یکسان نیست. برخی اقدامات به حفظ و بازتولید قواعد موجود می‌انجامند؛ برای مثال، نهادی ممکن است برای ادامه فعالیت، حوزه کار خود را به امور خدماتی محدود کند و از ورود به مسائل مناقشه‌برانگیز بپرهیزد. این انتخاب امکان بقای سازمان را فراهم می‌کند، اما می‌تواند همان مرزهای رسمی فعالیت مدنی را نیز تثبیت کند. در مقابل، استفاده متفاوت از قواعد و منابع ممکن است به گسترش تدریجی یک مطالبه، تغییر زبان عمومی یا ایجاد مجرایی تازه برای مشارکت بینجامد. پیامدهای ناخواسته نیز باید در نظر گرفته شوند؛ زیرا گیدنز میان قصد کنشگر و نتایجی که در عمل از کنش پدید می‌آیند تمایز می‌گذارد (Giddens, 1984, pp. 8–14). بر این اساس، تحلیل هر مورد از چهار پرسش پیروی می‌کند: کدام قواعد رسمی و غیررسمی بر فعالیت اثر گذاشته‌اند؟ کنشگران به چه منابعی دسترسی داشته‌اند؟ در برابر محدودیت‌ها چه راهبردی برگزیده‌اند؟ و این راهبرد به بازتولید وضع موجود یا تغییر آن منجر شده است؟ ترتیب این پرسش‌ها کمک می‌کند میان وجود یک مانع و نحوه مواجهه کنشگر با آن تفاوت گذاشته شود. برای نمونه، نظارت اداری به‌خودی‌خود تمام فرایند

کنشگری را توضیح نمی‌دهد؛ باید دید کنشگران آن را چگونه ارزیابی کرده‌اند، برای کاهش آثارش از چه منابعی استفاده کرده‌اند و نتیجه انتخاب آنان چه بوده است.

چارچوب پژوهش را می‌توان در یک پیوند تحلیلی خلاصه کرد :قواعد و منابع ساختاری، میدان عمل را شکل می‌دهند؛ کنشگران بر پایه شناخت و امکانات خود راهبردی انتخاب می‌کنند؛ و پیامد کنش آنان به بازتولید یا تعدیل همان شرایط می‌انجامد. این چارچوب مانع از آن می‌شود که جامعه مدنی عربستان صرفاً قربانی ساختار سیاسی معرفی شود یا، در نقطه مقابل، توان کنشگران مستقل از محدودیت‌های موجود فرض گردد. موضوع پژوهش، چگونگی شکل‌گیری کنش مدنی در متن همین رابطه است.

۵- روش شناسی پژوهش

این پژوهش با رویکرد کیفی و به شیوه توصیفی – تحلیلی انجام شده است. هدف اصلی، تبیین چالش‌های کنشگری جامعه مدنی در عربستان سعودی بر پایه رابطه متقابل ساختار و کارگزار در نظریه ساخت‌یابی آنتونی گیدنز است. از آنجا که موضوع پژوهش به قواعد حقوقی، ساختارهای سیاسی، منابع در دسترس نهادهای مدنی و شیوه مواجهه کنشگران با این شرایط مربوط می‌شود، داده‌های مورد نیاز از طریق مطالعه اسناد و منابع مکتوب گردآوری شده‌اند.

منابع پژوهش شامل قوانین و مقررات رسمی عربستان سعودی درباره انجمن‌ها و مؤسسات غیرانتفاعی، اسناد سیاستی و برنامه‌های مرتبط با بخش غیرانتفاعی، گزارش‌های پژوهشی و مقاله‌های علمی درباره جامعه مدنی، فعالیت‌های داوطلبانه، کنشگری زنان و استفاده از رسانه‌های اجتماعی در عربستان است. آثار نظری مرتبط با نظریه ساخت‌یابی نیز برای استخراج مفاهیم و تنظیم چارچوب تحلیل مورد استفاده قرار گرفته‌اند. انتخاب منابع به‌صورت هدفمند انجام شده و ملاک ورود آن‌ها، ارتباط مستقیم با جامعه مدنی عربستان، برخورداری از اعتبار علمی یا رسمی و ارائه اطلاعات قابل استفاده درباره قواعد، منابع، محدودیت‌ها یا راهبردهای کنشگران بوده است. منابعی که صرفاً به توصیف کلی تحولات سیاسی عربستان پرداخته یا ارتباط روشنی با پرسش پژوهش نداشتند، کنار گذاشته شدند.

فرایند تحلیل در دو مرحله انجام گرفت. در مرحله نخست، منابع چند بار مطالعه و بخش‌های مرتبط با شرایط فعالیت مدنی استخراج شد. در این مرحله تلاش شد میان گزارش یک محدودیت، تفسیر نویسنده منبع و شواهد ارائه‌شده برای آن تفکیک شود. در مرحله دوم، داده‌های استخراج‌شده بر اساس مفاهیم نظریه ساخت‌یابی طبقه‌بندی شدند. مقوله‌های اصلی تحلیل عبارت بودند از: قواعد رسمی و غیررسمی، منابع اقتداری و تخصیصی، ظرفیت عاملیت کنشگران، راهبردهای مواجهه با محدودیت‌ها و پیامدهای خواسته یا ناخواسته کنش. قواعد رسمی شامل قوانین تأسیس و اداره انجمن‌ها، رویه‌های صدور مجوز، نظارت اداری و حدود تعیین‌شده برای فعالیت عمومی بود. هنجارهای دینی و اجتماعی، انتظارات مربوط به نقش‌های جنسیتی و برداشت‌های رایج از فعالیت مشروع، در گروه قواعد غیررسمی بررسی شدند. منابع اقتداری با توجه به جایگاه اجتماعی، ارتباط با نهادهای رسمی، شبکه‌های خانوادگی و حرفه‌ای و توان بسیج افراد تحلیل شدند. بودجه، نیروی انسانی، فضای فعالیت، اطلاعات و ابزارهای ارتباطی نیز در شمار منابع تخصیصی قرار گرفتند.

در تحلیل عاملیت، توجه پژوهش فقط به نتیجه نهایی فعالیت‌های مدنی محدود نشد. شیوه انتخاب موضوع، نحوه صورت‌بندی مطالبات، استفاده از انجمن‌های رسمی یا شبکه‌های غیررسمی، بهره‌گیری از رسانه‌های اجتماعی و تغییر راهبرد

پس از مواجهه با محدودیت نیز بررسی شد. این شیوه تحلیل امکان می‌دهد کنشگران نه افرادی کاملاً آزاد و مستقل از ساختار و نه عناصر منفعل در برابر قدرت سیاسی در نظر گرفته شوند. موضوع اصلی، نحوه استفاده آنان از قواعد و منابع موجود و پیامد این استفاده برای استمرار یا تغییر فعالیت مدنی است.

برای افزایش اعتبار تحلیل، داده‌های منابع رسمی با نتایج پژوهش‌های دانشگاهی و گزارش‌های مستقل مقایسه شدند. هرجا میان روایت رسمی و ارزیابی پژوهشگران تفاوت وجود داشت، این تفاوت در تحلیل حفظ شد و یک روایت به‌طور خودکار جایگزین روایت دیگر نشد. همچنین، از استناد به گزاره‌هایی که فاقد منبع روشن یا شاهد قابل بررسی بودند، پرهیز شد. بازخوانی چندمرحله‌ای منابع و تطبیق مداوم داده‌ها با مقوله‌های نظری نیز برای کاهش برداشت‌های شتاب‌زده و جلوگیری از تحمیل چارچوب نظری بر اسناد انجام گرفت.

محدودیت اصلی این روش، وابستگی آن به داده‌های منتشرشده است. بخشی از فعالیت‌های مدنی در عربستان به‌صورت غیررسمی انجام می‌شود و الزاماً در اسناد رسمی یا مقاله‌های علمی بازتاب نمی‌یابد. افزون بر این، محدودیت دسترسی به تجربه مستقیم کنشگران ممکن است باعث شود برخی انگیزه‌ها، اختلافات درونی و راهبردهای روزمره آنان به‌طور کامل قابل مشاهده نباشد. ازاین‌رو، یافته‌های پژوهش به‌عنوان تفسیر نظری اسناد و مطالعات موجود ارائه می‌شوند و نباید معادل گزارش مستقیم تجربه همه کنشگران مدنی عربستان تلقی شوند.

٦- یافته‌های پژوهش

بررسی منابع نشان داد که مسئله اصلی جامعه مدنی عربستان، نبود کامل امکان فعالیت نیست؛ بلکه فعالیت مدنی در چارچوبی انجام می‌شود که حدود آن تا حد زیادی از سوی دولت تعیین شده است. نهادهای مدنی می‌توانند در زمینه‌هایی مانند امور خیریه، آموزش، سلامت و فعالیت‌های داوطلبانه حضور داشته باشند، اما ورود به موضوعات سیاسی، حقوقی و مطالبه‌محور با محدودیت بیشتری روبه‌رو است. افزون بر این، برخورداری از مجوز، منابع مالی و ارتباط با نهادهای رسمی، بر توان ادامه فعالیت سازمان‌ها اثر می‌گذارد.

جدول شماره ۲. یافته‌های پژوهش

یافته	شواهد مورد بررسی	نتیجه
وابستگی فعالیت رسمی به مجوز	تشکیل و ادامه فعالیت انجمن‌ها به رعایت الزامات قانونی و تأیید نهاد سئول وابسته است(Kingdom of Saudi Arabia, 2015, Arts. 2, 8).	فعالیت قانونی ممکن می‌شود، اما آزادی انجمن در انتخاب موضوع و شیوه عمل محدود باقی می‌ماند.
نابرابری در دسترسی به منابع	نهادهای دارای حمایت رسمی و ارتباطات اداری، امکانات بیشتری برای ثبت و اجرای برنامه‌های خود دارند(Montagu, 2015, pp. 17–18)	توان فعالیت نهادهای مدنی فقط به انگیزه اعضا وابسته نیست و از جایگاه و منابع آن‌ها نیز تأثیر می‌پذیرد.
گرایش به فعالیت‌های خدماتی	بخش مهمی از انجمن‌ها در حوزه‌های خیریه، آموزشی و اجتماعی فعالیت می‌کنند.(Montagu, 2015, pp. 17–18)	حضور اجتماعی نهادها ادامه می‌یابد، اما ظرفیت مطالبه‌گری آن‌ها محدود می‌شود.
استفاده از شبکه‌های غیررسمی و مجازی	برخی گروه‌ها به‌جای تأسیس سازمان رسمی، از روابط شخصی و رسانه‌های اجتماعی استفاده کرده‌اند (Montagu, 2015, pp. 18–19; Rijal & Khoirina, 2019, pp. 442–443).	امکان ارتباط و انتشار مطالبات بیشتر می‌شود، هرچند مخاطرات نظارتی همچنان باقی است.

داده‌های جدول نشان می‌دهد که مجوز رسمی برای نهادهای مدنی هم فرصت و هم محدودیت ایجاد می‌کند. از طریق ثبت قانونی، سازمان می‌تواند فعالیت مستمر، نیروی انسانی و برنامه مشخص داشته باشد؛ بااین‌حال، برای حفظ این وضعیت ناچار است حدود تعیین‌شده از سوی نهادهای مسئول را رعایت کند. به همین دلیل، بسیاری از انجمن‌ها فعالیت خود را در موضوعاتی متمرکز می‌کنند که حساسیت سیاسی کمتری دارند.

یافته دیگر به نقش منابع مربوط است. سازمان‌هایی که به بودجه، اعتبار اجتماعی یا شبکه‌های اداری دسترسی دارند، نسبت به گروه‌های مستقل از امکان بیشتری برای ادامه فعالیت برخوردارند. در مقابل، گروه‌هایی که چنین امکاناتی ندارند، بیشتر به فعالیت غیررسمی و ارتباطات مجازی متکی می‌شوند. نمونه کارزار زنان برای رانندگی نشان داد که رسانه‌های اجتماعی می‌توانند در انتشار مطالبه و برقراری ارتباط میان افراد مؤثر باشند، اما جای سازمان رسمی را به‌طور کامل نمی‌گیرند. نتایج همچنین نشان می‌دهد که سازگاری با قواعد موجود همیشه به معنای انفعال نیست. گاهی کنشگران برای حفظ امکان حضور، موضوع فعالیت یا زبان بیان مطالبات خود را تغییر می‌دهند. این انتخاب ممکن است از گسترش فوری مطالبه جلوگیری کند، اما در عین حال امکان تداوم ارتباط، کسب تجربه و طرح تدریجی برخی مسائل را فراهم می‌سازد. بنابراین، کنشگری مدنی در عربستان بیشتر به شکل حرکت در محدوده قواعد موجود و نه رویارویی مستقیم با آن‌ها قرار دارد.

نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش نشان داد که چالش اصلی کنشگری مدنی در عربستان سعودی را نمی‌توان صرفاً به ممنوعیت یا نبود سازمان‌های مدنی تقلیل داد. در این کشور، نهادهای خیریه، حرفه‌ای، آموزشی و داوطلبانه فعالیت دارند و برخی از آن‌ها از حمایت قانونی و اداری نیز برخوردارند. مسئله اساسی، تفاوت میان «امکان فعالیت اجتماعی» و «امکان کنشگری مستقل و مطالبه‌محور» است. فعالیت در حوزه‌های خدماتی معمولاً با محدودیت کمتری روبه‌روست، اما ورود به موضوعات حقوقی، سیاسی و انتقادی، هزینه و مخاطره بیشتری برای کنشگران به همراه دارد. این وضعیت با مفهوم دوگانگی ساختار در نظریه گیدنز قابل توضیح است. قواعد حقوقی و اداری فقط نقش بازدارنده ندارند؛ ثبت رسمی، شخصیت حقوقی، امکان جذب نیرو و دسترسی به منابع را نیز فراهم می‌کنند. بااین‌حال، استفاده از این امکانات به پذیرش چارچوب‌هایی وابسته است که موضوع، شیوه و حدود فعالیت انجمن را تعیین می‌کنند. بنابراین، همان قواعدی که امکان فعالیت سازمان‌یافته را ایجاد می‌کنند، دامنه استقلال آن را نیز محدود می‌سازند. این یافته با برداشت گیدنز از ساختار به‌عنوان مجموعه‌ای از قواعد و منابع سازگار است؛ ساختار هم وسیله کنش است و هم از طریق تکرار کنش‌ها بازتولید می‌شود. نتایج همچنین نشان داد که ظرفیت عاملیت در میان نهادها و کنشگران مدنی به‌طور یکسان توزیع نشده

است. دسترسی به بودجه، اعتبار اجتماعی، شبکه‌های حرفه‌ای و ارتباط با نهادهای رسمی، امکان سازمان‌دهی و استمرار فعالیت را افزایش می‌دهد. در مقابل، گروه‌های فاقد این منابع، بیشتر به روابط شخصی، نشست‌های محدود و رسانه‌های اجتماعی متکی می‌شوند. ازاین‌رو، توان کنشگری را نباید تنها نتیجه اراده یا انگیزه فعالان دانست. عاملیت زمانی به کنش مؤثر تبدیل می‌شود که کنشگر بتواند از منابع اقتداری و تخصیصی موجود بهره ببرد. این مسئله با تأکید گیدنز بر ارتباط عاملیت و قدرت مطابقت دارد؛ فرد یا گروه زمانی می‌تواند در روند امور مداخله کند که از حدی از توان دگرگون‌ساز برخوردار باشد.

گرایش بسیاری از انجمن‌ها به فعالیت‌های خیریه و خدماتی را نیز نمی‌توان صرفاً نشانه ضعف جامعه مدنی تلقی کرد. در برخی موارد، این انتخاب راهی برای حفظ مجوز، تأمین منابع و ادامه حضور اجتماعی است. سازمان با محدودکردن حوزه فعالیت خود، امکان بقا و ارتباط با جامعه را حفظ می‌کند؛ هرچند همین سازگاری ممکن است مرز میان فعالیت مجاز و مطالبه‌گری مستقل را تثبیت کند. در نتیجه، کنشگران هم‌زمان در حفظ و بازتولید ساختار نقش دارند. این نتیجه نشان می‌دهد که بازتولید نظم موجود همیشه حاصل اجبار مستقیم نیست و گاه از تصمیم‌هایی ناشی می‌شود که کنشگران برای کاهش هزینه فعالیت اتخاذ می‌کنند. در کنار این سازگاری، شواهدی از تغییر شکل کنشگری نیز دیده می‌شود. دشواری تأسیس تشکل‌های مستقل، برخی فعالان را به استفاده از شبکه‌های غیررسمی و ابزارهای دیجیتال سوق داده است. کارزار زنان برای رانندگی نمونه‌ای از کنشی بود که بدون اتکا به یک سازمان رسمی، از طریق انتشار روایت‌های فردی، ارتباط شبکه‌ای و جلب توجه عمومی گسترش یافت. اهمیت این تجربه در آن نیست که رسانه‌های اجتماعی به‌تنهایی سبب تغییر سیاست شدند؛ بلکه نشان می‌دهد کنشگران می‌توانند در شرایط محدود، شکل سازمان‌یابی و شیوه طرح مطالبه را تغییر دهند. این نوع کنشگری نیز از ساختار مستقل نیست. فضای مجازی امکان ارتباط و انتشار پیام را افزایش می‌دهد، اما نظارت، محدودیت‌های حقوقی و پیامدهای اجتماعی فعالیت را از میان نمی‌برد. کنشگر همچنان باید درباره زبان پیام، زمان انتشار، میزان آشکاربودن هویت و دامنه مطالبه تصمیم بگیرد. این تصمیم‌ها بیانگر نظارت بازاندیشانه بر کنش‌اند؛ یعنی فعالان واکنش محیط را می‌سنجند و راهبرد خود را متناسب با آن تغییر می‌دهند.

برآیند پژوهش حاکی از آن است که جامعه مدنی عربستان در وضعیتی میان وابستگی و استقلال نسبی قرار دارد. ساختار سیاسی و اداری، منابع و مجاری فعالیت را تا حد زیادی کنترل می‌کند، اما این کنترل به حذف کامل عاملیت منجر نشده است. کنشگران با استفاده از مجاری رسمی، شبکه‌های غیررسمی، روابط اجتماعی و رسانه‌های دیجیتال، امکان محدودی برای پیگیری مسائل عمومی به دست می‌آورند. بااین‌حال، پیامد این کنش‌ها همیشه تغییر ساختار نیست؛ برخی فعالیت‌ها به بازتولید نظم موجود و برخی دیگر به جابه‌جایی محدود مرزهای مشارکت و مطالبه‌گری منتهی می‌شوند.

در پاسخ به پرسش اصلی پژوهش می‌توان گفت که چالش‌های کنشگری مدنی در عربستان حاصل تعامل میان قواعد محدودکننده، توزیع نابرابر منابع و راهبردهای کنشگران است. قانون، نظارت اداری، هنجارهای اجتماعی و وابستگی مالی، حدود فعالیت را تعیین می‌کنند؛ اما شیوه مواجهه کنشگران با این شرایط یکسان نیست. برخی با چارچوب موجود سازگار می‌شوند، برخی فعالیت خود را به حوزه‌های غیررسمی منتقل می‌کنند و برخی مطالباتشان را با زبان فرهنگی،

دینی یا توسعه‌ای بازتعریف می‌کنند. ازاین‌رو، رابطه ساختار و کارگزار در جامعه مدنی عربستان نه رابطه‌ای یک‌طرفه، بلکه فرایندی است که در آن محدودیت، سازگاری، بازتولید و تغییر تدریجی در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند.

نتیجه نهایی آن است که گسترش تعداد سازمان‌های غیرانتفاعی یا برنامه‌های داوطلبانه به‌تنهایی معیار مناسبی برای سنجش توسعه جامعه مدنی نیست. برای ارزیابی دقیق‌تر باید میزان استقلال سازمانی، دسترسی به منابع، امکان طرح مطالبات و ظرفیت کنشگران برای اثرگذاری بر قواعد و تصمیم‌های عمومی نیز بررسی شود. جامعه مدنی زمانی از نقش خدماتی فراتر می‌رود که بتواند علاوه بر رفع نیازهای اجتماعی، مسائل عمومی را صورت‌بندی کند و در تعیین یا اصلاح قواعد مؤثر بر زندگی جمعی سهم داشته باشد.

پیشنهادات

۱. چارچوب حقوقی فعالیت انجمن‌ها به‌گونه‌ای بازنگری شود که حدود فعالیت مجاز، شرایط رد درخواست تأسیس و شیوه نظارت بر نهادهای مدنی با صراحت بیشتری تعیین شود. کاهش ابهام در مفاهیمی مانند نظم عمومی و اخلاق عمومی می‌تواند از تفسیرهای گسترده و برخوردهای متفاوت با انجمن‌ها جلوگیری کند.

۲. حمایت‌های مالی از نهادهای مدنی بر اساس معیارهای روشن، عمومی و قابل ارزیابی توزیع شود. وابستگی کامل به منابع دولتی ممکن است استقلال سازمان‌ها را کاهش دهد؛ ازاین‌رو، فراهم‌شدن امکان جذب کمک‌های مردمی، درآمدهای قانونی و حمایت‌های غیردولتی می‌تواند پایداری مالی و قدرت تصمیم‌گیری نهادها را افزایش دهد.

۳. فرایند ثبت و فعالیت انجمن‌ها ساده‌تر و کوتاه‌تر شود. ایجاد سامانه شفاف برای ثبت درخواست، اعلام دلایل رد یا تأخیر و امکان اعتراض به تصمیم نهاد ناظر، می‌تواند هزینه‌های اداری فعالیت مدنی را کاهش دهد.

۴. حوزه فعالیت سازمان‌های مدنی به امور خیریه و خدماتی محدود نماند. انجمن‌ها باید امکان بیشتری برای فعالیت در زمینه آموزش حقوق شهروندی، مسائل زنان، محیط زیست، حقوق مصرف‌کنندگان و مسائل محلی داشته باشند. گسترش این حوزه‌ها می‌تواند فاصله میان مشارکت اجتماعی و کنشگری مدنی را کاهش دهد.

۵. برای افزایش ظرفیت سازمانی انجمن‌ها، دوره‌های آموزشی در زمینه مدیریت تشکل، تأمین مالی، ارتباطات عمومی، فعالیت شبکه‌ای و شیوه‌های قانونی پیگیری مطالبات برگزار شود. ضعف در مهارت‌های سازمانی، حتی در صورت وجود انگیزه اجتماعی، می‌تواند استمرار فعالیت را دشوار کند.

ملاحظات اخلاقی

این مقاله حامی مالی ندارد.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که تعارض منافع وجود ندارد و تمام مسائل اخلاق در پژوهش را که شامل پرهیز از سرقت ادبی، نشر و یا ارسال بیش از یک بار مقاله، تکرار پژوهش دیگران، داده‌سازی یا جعل داده‌ها، منبع‌سازی و جعل منابع، رضایت ناآگاهانه سوژه یا پژوهش‌شونده، سوء رفتار و غیره می‌شوند، به طور کامل رعایت شده است.

تعهد کپی رایت

طبق تعهد نویسندگان، حق کپی رایت (CC) رعایت شده است.

References

Alotaibi, N. B. (2023). Planning for developing social capital in NGOs in the light of the Kingdom of Saudi Arabia Vision 2030: A descriptive study applied to a sample of NGOs in Riyadh. *Journal of the Faculty of Social Work for Social Studies and Research*, 31 (3), 596–630. https://doi.org/10.21608/jfss.2023.452192

Al-Rashidi, M. B. F. (2025). Laws regulating the work of civil society organizations in Saudi Arabia, 1932–2005. *Journal of the Faculty of Arts, Mansoura University, 76.*

Bennett, W. L., & Segerberg, A. (2012). The logic of connective action: Digital media and the personalization of contentious politics. *Information, Communication & Society*, 15 (5), 739–768. https://doi.org/10.1080/1369118X.2012.670661

Bin Daoud, S. D. S. (2025). Challenges of civil associations in the Kingdom of Saudi Arabia and proposed solutions to address them. *Journal of Social Work, 84.*

Derbal, N. (2022). *Charity in Saudi Arabia: Civil society under authoritarianism*. Cambridge University Press.

Enz-Harlass, P. (2022). 'Peaceful civil jihad': Saudi Arabia's Islamic civil rights movement and its concept of jihad. *Middle Eastern Studies*, 58 (1), 184–200. https://doi.org/10.1080/00263206.2021.1926995

Giddens, A. (1984). *The constitution of society: Outline of the theory of structuration.* University of California Press.

Khalil, A., & Storie, L. K. (2021). Social media and connective action: The case of the Saudi women's movement for the right to drive. *New Media & Society*, 23 (10), 3038–3061. https://doi.org/10.1177/1461444820943849

Kingdom of Saudi Arabia. (2015). Law of civil society associations and organizations (Royal Decree No. M/8, dated 19/2/1437 AH). Bureau of Experts at the Council of Ministers. https://laws.boe.gov.sa/Files/Download/?attId=e13a2278-2f32-42f4-9554-adbb011e31e6

Kingdom of Saudi Arabia. (2015). Law of civil society associations and organizations (Royal Decree No. M/8, 19/2/1437 AH). Bureau of Experts at the Council of Ministers.

Montagu, C. (2010). Civil society and the voluntary sector in Saudi Arabia. *The Middle East Journal*, 64 (1), 67–83. https://doi.org/10.3751/64.1.14

Montagu, C. (2015). Civil society in Saudi Arabia: The power and challenges of association (MENA Programme Research Paper). The Royal Institute of International Affairs (Chatham House).

Putnam, R. D., Leonardi, R., & Nanetti, R. Y. (1993). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton University Press.

Rijal, N. K., & Khoirina, R. Z. (2019). The roles of civil society to changing of women driving policy in Saudi Arabia: Case Women2Drive campaign. *Journal of Islamic World and Politics*, 3 (1), 435–447. https://doi.org/10.18196/jiwp.3125

Rijal, N. K., & Khoirina, R. Z. (2019). The roles of civil society to changing of women driving policy in Saudi Arabia: Case Women2Drive campaign. *Journal of Islamic World and Politics*, 3 (1), 435–447. https://doi.org/10.18196/jiwp.3125

Sirri, L. (2024). From theory to action: A Saudi Arabian case study of feminist academic activism against state oppression. *Societies*, 14 (3), Article 31. https://doi.org/10.3390/soc14030031